

Резюме

Иванов А.Ю. Идеология российского экспансионизма как историко-правовой феномен.

В статье проанализированы основные концепции, влиявшие на формирование идеологии российского экспансионизма, и факторы, обусловившие их становление. Особое внимание уделено исследованию особенностей практической реализации этих концепций.

Ключевые слова: панславизм, православие, «Москва – Третий Рим», оккупация, славянское единство.

Summary

Ivanov O. Ideology of the Russian Expansionism as a Historical and Legal Phenomenon.

The article deals with the basic concepts having influenced ideology the Russian expansionism formation. Range of issues affecting those processes has been examined too. The way those concepts have been implemented has been profoundly analyzed.

Key words: Pan-Slavism, Orthodoxy, “Moscow – the Third Rome”, occupation, Slav unity.

УДК 340.153/4-7

С.Г. КОВАЛЬОВА

Світлана Григорівна Ковальова, кандидат юридичних наук, доцент, доцент Чорноморського національного університету імені Петра Могили

ОРДАЛІЇ У ПРАВОСВІДОМОСТІ ВАРВАРСЬКИХ НАРОДІВ ЄВРОПИ V–VIII СТ.

Обрання нашою державою європейського вектору розвитку є історично виправданим та закономірним, адже протягом багатьох століть Україна розвивалася як невід’ємна органічна частина європейського політичного, правового, соціального і культурного простору. У цьому контексті корисним є звернення до вивчення європейської ментальності, зокрема, правосвідомості європейських народів на різних етапах їхнього соціального, державного і правового буття. Таке дослідження допомагає встановити основні риси та тенденції еволюції правової психології та правової ідеології європейських народів в історичній ретроспективі. Потенціально продуктивним для вивчення є період V–VIII ст., коли в Європі тривали бурхливі процеси становлення й розвитку так званих варварських держав і варварського права. Дана розвідка має на меті визначити риси суспільної правосвідомості варварських народів Європи крізь призму інституту ордалій, що був широко розповсюдженим у судочинстві практично всіх держав доби раннього середньовіччя.

Ордалії як середньовічний процесуальний інститут привертала увагу багатьох дослідників, зокрема, Р. Бартлетта, К. Дисої, П. Лісона, І. Піларчика, Ю. Романченка, О. Тогоєвої та інших¹. На підставі аналізу пам’яток права та матеріалів судової практики науковці встановили процедуру застосування ордалій, їхнє місце у системі доказів у середньовічних судах. Однак проблема сприйняття ордалій середньовічною правосвідомістю практично не досліджувалась.

Інститут ордалій був знайомий багатьом європейським народам ще з додержавних часів. При відсутності у сторони доказів судова процедура германських, слов’янських, кельтських народів передбачала застосування випробувань розпеченим залізом та водою – або окропом, або холодною. Генетично така процедура, очевидно, означала звернення до духів вогню або води із проханням допомогти у встановленні істини там, де людське правосуддя було безсилим. Випробування вогнем застосовувалось переважно для представників соціальної верхівки або ж у випадках, коли санкцією норми права було передбачено значне покарання. Для менш важливих справ або для звинувачених-простолюдинів застосовували переважно випробування водою. Пояснити таку практику можна тим, що у свідомості людини раннього середньовіччя вогонь вважався більш потужною стихією, ніж вода, тож при призначенні виду ордалій бралися до уваги як важливість справи, так і соціальний статус звинуваченого.

Існування ордалій зафіксовано у варварських Правдах – Салічній (прийнята між 507 і 511 рр.), Фризській (VIII ст.), Тюринзька (кінець VIII ст.), Весекській Правді Іне (694 р.). Слов’яни знали ордалії задовго до християнізації. У пантеоні богів слов’янських племен вагрів і вєнедів був Прово, або Проні. У присвяченому йому храмі стояла статуя бога. В одній руці він тримав розірваний камінь рала (символ невинуватості), у другій – предмет, який М. Костомаров вважав за шматок заліза червоного кольору. За думкою дослідника, такий колір означав, що залізо розпечене; звідси Костомаров робив висновок, що у руках Проні був символ ордалій².

Як свідчить текст Правди Іне, у Весексі ордалія застосовувалась до керла (вільної людини), якщо він декілька разів був звинувачений у крадіжці, але його вина не була доведена (ст. 37)³. Як і в салічних франків, у саксів Весекса особа могла відкупитися від випробування казаном. Допускалося уникнення ордалій на

бажання звинуваченого за умови сплати застави; якщо ж у звинуваченого не вистачало майна на те, щоб відкупитись від ордалій, то таку заставу могла внести третя особа, якій звинувачений мав служити аж до повного відпрацювання суми застави (ст. 62). Тож, за Правдою Іне, відкупитись від випробування окропом мав змогу не тільки заможний член общини, а й будь-хто із рядових общинників, але ціною втрати особистої економічної та юридичної свободи. Очевидно, для особи, що внесла заставу, було вигідно придбати залежну людину, яка мала відпрацювати борг. У Правді Іне не вказано, чи мав боржник повернути суму із відсотками, якими були умови та порядок відпрацювання тощо, але можна припустити, що по суті йшлося про те, що звинувачений потрапив у тривалу (якщо не вічну) залежність. Слід вказати, що влада вживала заходів для недопущення викупу, а відтак і звільнення від відповідальності злочинців-рецидивістів, встановлюючи суворі санкції і для звинувачених, і для поручителів: при повторному звинуваченні останній втрачав заставлене майно, а злочинець притягувався до відповідальності.

Фризи знали ордалії у вигляді випробування окропом. Фризька Правда встановила, що знатна людина у справах «великої важливості» (із тексту статей випливає, що йдеться про крадіжку на велику суму) може очиститись від звинувачення шляхом клятви на реліквіях, а раб – випробуванням окропом (III: 6). Якщо ж раб за результатами ордалій визнавався винним або ж визнавав свою вину до проведення випробування, то його хазяїн мав сплатити оціночну вартість вкраденого майна, а раба карали побиттям. Щоб врятувати раба від покарання, хазяїн міг викупити його за чотири соліди (III: 7). Якщо особа, ввіймана на місці злочину під час вчинення нею крадіжки, заперечувала свою вину, то її піддавали ордалії окропом. Якщо результати випробування вказували на вину ввійманого, то він сплачував вергельд королю, одинарний штраф за крадіжку потерпілому і міг «викупити руку», тобто відкупитись від покарання, сплативши 60 солідів (III: 8). Діяло так зване «повернення звинувачення», тобто у випадку, коли за результатами ордалій звинувачений визнавався невинуватим, а той, хто його звинуватив, – наклепником. Очевидно, останньому загрожувало суворе покарання, тож він міг, у свою чергу, бути підданий випробуванню окропом; йому надавалася можливість викупити руку від ордалії за 60 солідів (III: 9).

Вбивство, вчинене групою осіб, вважалося тяжким злочином у праві європейських народів V–VIII століття. Фризька Правда встановила, що особа, яка висуває звинувачення в убивстві, має присягнути на святих реліквіях, що звинувачує того, проти кого має обґрунтовану підозру. Підозрюваних може бути декілька, однак звинувачення може бути висунуто не більше, ніж проти семи осіб. Якщо ж вони не визнають своєї вини, то кожний із звинувачених має присягнути у власній невинуватості разом із 12-ма співприсяжниками і пройти випробування окропом. Ордалії проходять по черзі всі звинувачені. Той, хто за результатами ордалії буде визнаний винуватим, карається сплатою головщини за вбивство на користь родичів жертви та сплатою подвійного вергельду на користь короля. Його співприсяжники карались як порушники правдивості клятви (XIII: 3)⁴.

Отже, ордалії застосовувались у випадках, коли за обставинами справи виникала значна підозра у вчиненні тяжких злочинів. Так, наприклад, за Тюринзькою Правдою, жінка, яка підозрювалася в умисному вбивстві свого чоловіка, могла очиститись від підозри, представивши бійця для судового поєдинку з-поміж своїх найближчих родичів-чоловіків; якщо ж вона не могла знайти такого родича, то мала очиститись «дев'ятиразовим» випробуванням залізом, тобто пройти по дев'яти розпечених лемешах (титул XIV)⁵. Логіка призначення ордалії у цьому випадку наступна: жінка, чий чоловік був убитий невідомою особою і за яку не бажають вступитись її найближчі родичі-чоловіки, викликає сильну підозру в убивстві.

Зауважимо, що пам'ятки варварського права не завжди відображають реальну картину застосування ордалій судами. Наприклад, у вестготському Кодексі Ейріха, що був виданий у Тулузькому королівстві близько 475 р., судові випробування у вигляді ордалій і клятви були замінені на судові розмови. Очевидно, витіснення ордалій відбулося під впливом римського права, адже кодекс регулював відносини готів і римлян. Однак можна припустити, що звичний для правового менталітету інститут ордалій не зникав у вестготській судовій практиці. У 654 р. Кодекс Еріха був витіснений Вестготською Правдою, котра, наслідуючи римське право, санкціонувала застосування тортур до відповідача у справах, в яких йшлося про суму понад 500 солідів (кн. VI, титул I, ст. 2). Однак у новелі до цієї статті короля Флавія Егікі (687–701 рр.) до Вестготської Правди зазначалось, що, з огляду на численні скарги щодо застосування тортур у справах вартістю навіть до 300 солідів, королем «для кращого порядку» встановлювалось, що у всякій справі, хоча б і незначній, звинувачений має піддаватися випробуванню окропом. Якщо за результатами ордалій він буде визнаний винуватим, його мають відправити на тортури і після зізнання застосувати до нього належне покарання. Якщо ж ордалії покажуть невинуватість звинуваченого, то обвинувач не має бути покараний. Така ж норма встановлювалася щодо «підозрілих людей, що прийшли свідчити»⁶. Навряд чи ордалії були б санкціоновані королями через майже два століття після їхнього витіснення з нормативних актів, якщо б вони не зберігались у судовій практиці. Однак римські впливи уже встигли змінити ставлення до ордалій як до процесуального доказу в правовій ментальності вестготів: для визнання особи винуватою недостатньо було результатів ордалій, вони були лише підставою для відправлення звинуваченого на тортури з метою отримання його зізнання у вчиненні злочину; тож універсальним, необхідним доказом вини залишалось зізнання підсудного.

У правосвідомості середньовічної людини язичницькі за походженням ордалії успішно співіснували із християнськими віруваннями. Готовність повірити у чудеса, дивовижне втручання Божественних сил була невід'ємною властивістю ментальності європейця доби середньовіччя. Варто вказати, що елемент чудесного відіграв значну роль у всій християнській естетиці. Культура раннього середньовіччя в умовах майже

тотальної неписьменності населення була переважно усною; основне місце у ній відводилось не слову, а жесту, символу, знаку; пересічна середньовічна людина мислила не поняттями, а образами. Звідси і походить та значна увага, що приділялась знаменню (знаковому образу) ще з часів ранніх апологетів християнства. Тертулліан стверджував, що знамення лише тоді є знаменням, коли воно є чудесним. Намагання відшукати знамення, чудеса в повсякденному житті пронизує всю християнську середньовічну культуру, зокрема, тема дива як демонстрації Божої сили і могутності є провідною в розповідях про життєвий шлях і діяння святих та мучеників. Мотиви тріумфального проходження випробування вогнем або водою праведної, істинно віруючої людини – святого, священнослужителя – нерідко трапляються у життійній літературі, причому, як правило, святий праведник свідомо йде на випробування, прагнучи довести істинність своєї віри у протистоянні із «еретиком», чій вірування кінець-кінцем зазнають повної дискредитації. Важливо підкреслити, що чудесне заступництво Господь являє лише тим, хто є істинно віруючим і не має сумнівів у «справжній» вірі. Як приклад наведемо сюжет із праці «Про славу мучеників» єпископа Григорія Турського (VI ст.). В оповіданні містяться художні подробиці, що висвітлюють деталі процедури ордалії та дають уявлення про особливості сприйняття обряду релігійною свідомістю середньовічної людини. Гіперболізація часу та обставин випробування, очевидно, не перетворювала розповідь автора на фантастичну; для середньовічного читача або слухача вона була вповні реальним підтвердженням всесилля та слави істинного Бога.

Католицький дякон дискутував про постулати віри із аріанським пресвітером, котрий вперто не сприймав «істинних доказів» дякона, заперечуючи існування Сина Божого і Святого Духа. Усвідомивши, що «в лукаву душу не увійде премудрість», дякон запропонував довести істину ділом, тобто ордалією окропом, зауваживши, що йому допоможе пройти випробування Святий Дух, існування якого не визнавав аріанин. Єретик погодився, і процедура була призначена на наступний ранок. Далі Григорій Турський вказує, що до ранку «жар віри, яким так горів спочатку дякон, став слабнути через хитрощі диявола». Тож дякон, намастивши руку елеем та маззю, підійшов до місця ордалії і почав молитися. Коли ж з'явився єретик, дякон запропонував йому витягти каблучку з казана з окропом. Однак той відмовився, заявивши: «Ти це запропонував, тобі й витягати». Дякон, хоча й злякався, але заголив руку. Єретик, побачивши, що рука намащена, заявив: «Я бачу, ти хочеш перемогти за допомогою хитрощів, тому намастився маззю; все, що ти робиш, не матиме сили!» Доки вони сперечались, підійшов дякон із Равенни на ім'я Гіацинт і, дізнавшись, у чому полягає спір, без вагань заголив праву руку та занурив її у казан. «Каблучка, яку він витягнув, була маленькою і легкою, – пише Григорій Турський, – і вода носила її так, як вітер іноді носить соломинку, тому він шукав її довго і знайшов лише за годину. Полум'я ж горіло дуже сильно, і розпечену каблучку нелегко було взяти у руку, однак, витягнувши її, дякон нічого не відчув і навіть заявив, що вона знаходилася у холодному казані і вода лише на поверхні була теплою». Збитий з пантелику аріанин зухвало занурив руку у казан із словами: «Хай допоможе мені моя віра!» Однак шкіра з його руки тут-таки злізла до самих кісток (I. 81 (80))⁷.

Отже, дивовижне врятування випробуваного від опіків розпеченим залізом або окропом розцінювалось як знамення, знак божественної сили, яка втрутилась у судовий процес, щоб вберегти невинуватого. Водночас, як свідчить розповідь Григорія Турського, світогляду людини раннього середньовіччя була притаманна віра у справедливе Божественне правосуддя, яке здатне «виправити» несправедливість, а іноді й неправедність правосуддя людського, відплативши винуватому за його гріхи та захистивши невинного. Тож ордалії – Суд Божий – гармонічно вписувались у світосприйняття людини варварського соціуму. Оспорювання результатів ордалій як для індивідуальної, так і колективної свідомості, у тому числі правової, було святотатством, адже означало сумнів у всесиллі Бога.

Ставлення влади до ордалій у варварських державах V–VIII ст. відрізнялось залежно від ступеня романізації державного, суспільного і правового життя. Римські впливи зменшували роль германських правових інститутів та звужували сферу їхнього застосування; римські традиції сильної центральної влади сприяли зміцненню влади монарха. Крім того, романізація, як правило, супроводжувалась посиленням впливів церкви, що, у свою чергу, накладало відбиток на офіційну ідеологію варварських королівств. Зрозуміло, що римські впливи, як концентричні кола на воді, посилювались, насамперед відповідно до близькості території варварських королівств до Риму. Так, наприклад, потужної романізації у VII–VIII ст. зазнало Королівство лангобардів. Зауважимо, що народні збори у лангобардській державі в цей період позбулися політичного значення і практично припинили свою діяльність, у тому числі у сфері нормотворчості та відправлення правосуддя. Їхня роль звузилась до засвідчення фактів відчуження і набуття землі. Відтак, у законах лангобардського короля Ротарі (643 р.) замість ордалій застосовувались клятва та судовий поєдинок. Король Ліутпранд протягом більш ніж 30-річного правління (712–744 рр.) здійснив низку заходів, спрямованих на зміцнення державності, посилення та сакралізацію королівської влади. У цьому контексті зросла роль церкви як сили, що підтримувала королівську владу та забезпечувала їй потрібний ідеологічний вплив на суспільство. У свою чергу, король підтримував церкву, проголосивши «виконання Божественної волі» головним призначенням та метою Лангобардського королівства. Було заборонено публічне відправлення язичницьких обрядів, впроваджено штрафи за заняття ворожінням, магією та окультизмом⁸. Закони Ліутпранда (приймались упродовж 713–735 рр.) встановили, що представники королівської адміністрації мають виявляти чаклунів і чаклунок, які продовжують займатися «злими справами» (*malis operibus*), і продавати їх у рабство за межі королівства; невиконання судьями, деканами, салтаріями або скульдахіями цієї норми кваліфікувалось як потурання чаклунам і каралось штрафом у розмірі половини вергельду за вбивство (ст. 85)⁹. На тлі наступу

королівської влади на язичницькі обряди та заняття зрозуміло, що ордалії у Законах Ліутпранда не згадуються в якості процесуального доказу, але у ст. 50 встановлено штраф у розмірі 20 солідів за примушення раба, якого його хазяїн прислав приносити замість себе присягу, занурити руку у казан із окропом (*manum in caldaria mittere fecerit*). Тож можемо констатувати, що заборонене королівськими законами випробування окропом практикувалось у лангобардських судах як звичний народному правовому менталітету інститут.

Отже, ордалії у варварських державах Європи застосовувались ще з додержавних та дохристиянських часів. Генетично вони були пов'язані із язичницькими анімістичними віруваннями та представляли собою звернення до духів двох потужних стихій – вогня і води – з проханням допомогти встановити істину в судовому процесі, коли суддям бракувало раціональних доказів. У правосвідомості варварських суспільств ордалії сприймалися як безспірний доказ вини/невинуватості підозрюваного. Із християнізацією франків, кельтів, слов'ян та формуванням у цих народів держав ордалії не витісняються із практики судочинства. Християнська свідомість, у тому числі правова, органічно сприйняла язичницькі за походженням ордалії, приписавши їх Божому втручанню в судовий процес. Прагнення чудес та готовність до них, властиві середньовічній ментальності, сприяли подальшому використанню ордалії у судовій практиці. Церква взяла ордалії під свій захист та контроль. Важливим чинником такого явища була обмеженість реальних можливостей у суддів адекватно встановити винуватість/невинуватість підозрюваних.

Римська правова традиція не сприймала ордалії, а відтак ті варварські держави, що зазнавали потужної романізації протягом V–VIII ст., намагалися викоринити язичницькі судові випробування, замінивши їх тортурами. Однак заборони не змогли позбавити легітимності ордалії у правосвідомості як суддів, так і широкого загалу.

¹ *Bartlett R.* Trial by Fire and Water. The medieval judicial ordeal. Oxford: Clarendon Press, 1986. 182 p.; *Дуса К.* Історія з вільмами / К. Дуса // Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII ст. – К.: Критика, 2008. – 302 с.; *Lee-son P.T.* Ordeals // *Journal of Law and Economics*. – 2010. – January 10 : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://ssrn.com/abstract=1530944>; *Pilarczyk I.* Between a rock and a hot place. The role of subjectivity and rationality in the medieval ordeal by hot iron. *Anglo-American Law Review*. Vol. 87 (1996). P. 87–112; *Романченко Ю.* «Божий суд» как поиск справедливости / Ю. Романченко // Актуальные проблемы экономики, менеджмента и права : сб. статей. – Таганрог: Изд-во ТРГУ, 2005. – № 6 (50). – С. 222–225; *Тогоева О.* Испытания водой, огнём и чудом / О. Тогоева : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://arzamas.academy/materials/254>

² *Костомаров М.І.* Слов'янська міфологія / М.І. Костомаров ; упоряд., приміт. І.П. Бетко, А.М. Полотай; вступна ст. М.Т. Яценка. – К.: Либідь, 1994. – 384 с. – С. 209.

³ *Правда Инэ* // *Хрестоматия по истории Средних веков*. – М.: Изд-во соц.-эк. лит., 1961. – Т. 1. – 690 с. – С. 347.

⁴ *Борисов Г.И.* Закон фризов (*Lex Frisionum*) / Г.И. Борисов; пер. и ком. // *Средние века*. Т. 78. – 2017. – № 4. – С. 23–48.

⁵ *Варяжские законы с российским переводом и краткими замечаниями.* *Lex Anglorum et Werinorum hoc est Thuringorum* ; пер. С. Руссова. – СПб.: б.м., 1824. – 124 с.

⁶ *Вестготская правда (Книга приговоров).* Латинский текст. Перевод. Исследование. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2012. – 944 с. – С. 646–647.

⁷ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://arzamas.academy/materials/254>

⁸ *König D.* Bekehrungsmotive: Untersuchungen zum Christianisierungsprozess im römischen Westreich und seinen romanisch-germanischen Nachfolgern (4–8 Jahrhundert) / D. König // *Historische Studien*. Band 493. Husum: Matthiessen Verlag, 2008. – 638 s. – S. 98, 414.

⁹ *Законы лангобардов. Обычное право древнегерманского племени. (К раннему этногенезу итальянцев).* – М.: Наука, 1992. – 288 с. – С. 82, 93–94.

Резюме

Ковальова С.Г. Ордалії у правосвідомості варварських народів Європи V–VIII ст.

У статті аналізується сприйняття ордалії правовою психологією та правовою ідеологією середньовічного соціуму V–VIII століть.

Ключові слова: ордалії, правосвідомість, Варварські Правди, судовий процес.

Резюме

Ковалёва С.Г. Ордалии в правосознании варварских народов Европы V–VIII вв.

В статье анализируется восприятие ордалии правовой психологией и правовой идеологией средневекового социума V–VIII веков.

Ключевые слова: ордалии, правосознание, Варварские Правды, судебный процесс.

Summary

Kovalyova S. Ordeals in the legal consciousness of European barbarians in V–VIII centuries.

The article analyzes the perception of the ordeals in legal psychology and legal ideology of medieval society of the 5th – 8th centuries.

Key words: ordeals, legal consciousness, Barbaric Law, litigation.